

**КӨНЕ ТҮРКІ ТІЛІНІҢ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІМЕН
САБАҚТАСТЫҒЫ**
THE CONTINUITY OF THE LANGUAGE OF TURKISH WRITTEN
MONUMENTS WITH MODERN KAZAKH LANGUAGE

Р. ДОСЖАН*

Түйіндемe

Қазақ тілі мен оның сөздік қорындағы сөздер талай замандар бойы дамып, өсіп, жаңарып, бүгінгі жетілген, қалыптасқан қалпына жетті. Мақалада өзгеріске ұшыраған көне түбірлердің мағыналық маңызы туралы сөз болады. Сөз мағынасының кеңеюін немесе тарылуын анықтау үшін белгілі бір кезендердегі сөздерді салыстыра отырып, талдау жүргізеді.

Кілт сөздер: сөз, этимология, көне түбірлер, қазақ тілі, көне түркі тілі.

Summary

During many centuries Kazakh language changed and was subjected to many alterations. Stems of many words changed by way of affixation. Semantic meanings of old stems of words subjected to changes are considered in this article. The analyses of wide or narrow alterations of the meanings of some words are made.

Keywords: words, etymology, Kazakh language.

Көне түркі тілін қазіргі қазақ тілімен салыстыра отырып, біздің тілімізде сақталмаған деп түсінетін біраз көне сөздердің өзгерістерге ұшырай отырып, қазір де тілімізде қызмет ететіндігін айқындауға болады. Көне түбірлердің бір буынды болып келетіндігі жөнінде ғалымдарымыз жайдан-жай айтпаған болар. Бір буынды түбірлер көп буынды түбірлердің жасалуына негіз болған. Сондықтан сөздердің түбірін табуда алдымен бір буынды архетип, түпкі түбіртегін іздейміз. Архетип түбірлердің сәйкестігі тіліміздің көне тілге жақындығын көрсетеді. Сөздердің этимологиясын ашу арқылы бір түбірден тараған түбірлес сөздердің танымастай өзгерістерге ұшырағандығын аңғарамыз. Оларды айыру сол сөздердің бүкіл даму, өзгеру жолын ескерткіштер тілінен алынған нақты деректер арқылы, қазіргі түркі

* филология ғылымдарының докторы, Ғылыми зерттеу жұмыстары және халықаралық байланыстар жөніндегі проректор, Аймақтық әлеуметтік-инновациялық университеті, Шымкент-Қазақстан.
Doctor of philological sciences, Prorector of the scientific research and international relations in the Regional Social Innovational University. Shymkent-Kazakhstan.

тілдеріндегі сипаты арқылы салыстыра отырып, айқындай отырып жүргізіледі.

Қазақ тілі мен оның сөздік қорындағы сөздер талай замандар бойы дамып, өсіп, жаңарып, бүгінгі жетілген, қалыптасқан қалпына жетті. Мәселен, тілімізде қолданылып жүрген *ара* мен *орта* сөздерінің бір түбірден тарағандығын айыру оңай емес. Бүгінде екі нәрсенің арасы, ортасы деп, аралық жерге, екі ортаға, мезгілге қатысты пайдаланғанмен, өзге орындарда мағына айырмашылықтары бар. Семантикалық даму нәтижесінде сөздер өздерінің қолданылу аясын кеңейтіп, жаңа мағыналарға ие болып отырады.

Тіл байлығын анықтаудың бірден-бір жолы – сөздердің қолданылуының қыр-сырын көрсете білу. Сөздер қолданылуы жағынан да әр уақытта біркелкі сипатта болып келе бермейді. Тіл дамылсыз жаңару үстінде өмір сүреді. Тілдің іштей толысып, кемелденуіне байланысты жаңа сөз қолданыстары өмірге келеді. Сөздің қолданылу өрісінің кеңеюі көп мағыналыққа әкеледі.

Сөз мағынасының өзгеруі – үздіксіз болып отыратын үдеріс. Сөз мағынасының кеңеюін немесе тарылуын анықтау үшін белгілі бір кезеңдердегі сөздерді салыстыра отырып, талдау жүргізуімізге болады.

Тұлғалық жағынан ешбір өзгеріске ұшырамаған **бақыр** сөзінің мағынасы қазіргі кезде тарылған. Мыстан жасалған шелек мағынасын білдіретін *бақыр* сөзі көне дәуірде мынадай мағыналарда қолданылған: 1. *Мыс* (металл): *Бар бақыр йоқ алтун*. Бар – бақыр, жоқ – алтын (МҚ 181₁₅). *Йағыз йер бақыр болмағынча қызыл*. Қара жер қызыл мыс болмағанша (ҚБН 21₆). 2. *Бақыр* (төрт грамнан біршама кіші салмақтық өлшем бірлігі). *Мурч т[өрт] бақыр пітпіді беш бақыр бысыг сіңір алты бақыр чур[ны] қылып*. Қызыл бұрыштан төрт бақыр, қара бұрыштан бес бақыр, піскен сіңірден алты бақыр алып, ұнтақ жасап (Rach I₇). 3. *Мыс ақша: Бақыры буңсыз ерті қара сачын тег*. Қара шаш сияқты ақшасы (сансыз) көп болды (Е 26₇); 4. *Бақыр* (ақша бірлігі): *Болмышның үч сатыр үч йарым бақыр бертім*. Болмыштың үш сатыр, үш жарым бақырын мен бердім (USp 50₁) [1, 82 б.]. Бірінші мысалдағы бақыр сөзінің баламасын қырғыз ғалымдары жез деп береді: «Бар – бақыр (қадырсыз), жоқ – алтын (қадырлуу). Бул мақалда жақындарының арасында жүргөндө бааланбай, кордолуп, кийин жок болгондо қадыры билинген адамдар тууралуу айтылат» [9, 15 б.]. *Бақыр* сөзінің беретін мағыналары түркі тілдерінде сақталған. Мысалдар «Көне түркі сөздігінен» (ДТС) алынды. Соңғы кездерде

кейбір көне түркі жазба ескерткіштерінің оқылуына жаңа түзетулер енгізу жөнінде пікірлер айтылып жүр. Осы арада көне түркі тілі ескерткіштер тілінің оқылуына мән беріп, ұзақ жылдар бойы зерттеп, жаңа тың пікірлер ұсынып жүрген ғалым, бірнеше ғылыми еңбектердің авторы О.Д. Бекжанның монографиясынан үшінші мысалды қалай оқығандығын бере кеткенді жөн көріп отырмыз. Болашақта тікелей осы бағытта зерттеу жұмысын жүргізіп жүрген ғалымдар өз пікірлерін білдірер деген ойдамыз. Мысалы, сөйлемнің дұрыс оқылымы былай берілген: Б¹аҚҰР⁴ аТ¹Ы Б¹ҰҢС²ІЗ еР²Т²І ҚаР¹А еС²іД² ҰЧаН¹ Т²еГ Бағары (малы) сансыз еді, қара, асыл Ұшан Теңіздей [10, 256 б.].

Қазіргі кезде *бақыр* сөзі өзінің әуелгі мыс мағынасынан айрылған. Ал шелек мағынасы (Қост. Жанг.; Қ.орда; Жамб.; Сем.); қаңылтыр (Алм., Жам.); бақыраш, үлкен ожау (Маңғ., Сем., Түркм., Ашх., Таш., Мары; МХР); үлкен қазан (Көкш.); ұсақ тиын (Алм., Жамб.) мағынасы жергілікті жерлерде қолданыста бар. Шелектің бақыр атануы оның мыстан жасалуына байланысты туындаған. Сондай-ақ ақшаның да бақыр атануы осы мыстан жасалуына байланысты. Кеңес өкіметі кезінде ұсақ сары тиындарды бақыр тиын дейтін. Қазір мұндай сары тиын теңгелер болмағандықтан, бұл сөз де ұмыт болып бара жатыр. Олай болса, қоғамдық әлеуметтік ортадағы өзгерістер де сөздердің өзгеруіне ықпал етеді. Дегенмен ҚТТС-де көне мағыналары да беріліп жүр: БАҚЫР I 1. Мыс. 2. Мыстан жасалған ұсақ тиын. 3. Мыстан жасалған шелек. БАҚЫР II Тамақ дайындауға арналған, түбі шұңғылдау, қысқа сапты ыдыс [2, 103 б.]. ҚӘТС-де осы сөздің тиын мағынасын нақты берген: БАҚЫР¹ зат. көне. Бір тиыннан бес тиынға дейінгі металл ақша [3, 644 б.]. Бұл сөздің алғашқы мағынасы қазіргі түркі тілдерінде сақталған: түрік т.: *bakir*; азерб.: *mis*; башқ.: *bakir*; қаз.: *mis*, *jez*; қырғ.: *sez*, *pakir*, *mis*; өзб.: *mis*; тат.: *bakir*; түрк.: *mis*; ұйғ.: *mis* [4, 46 б.]. Түркі тілдерінде әртүрлі нұсқалары бар: **бақыр**: түрк. диал., қ.тат., қар. к., қыр., қаз., ноғ., ққал.,тат., баш., өз. диал.; **бақир** өзб. диал.; **бахыр** түр. диал.; **пахыр** аз.; **пәхйр** чув.; **пақыр** түрк. диал., с.ұйғ.; **пақір** өзб., ұйғ.; **бағыр** қар. т. г., балқ, кбал. [5, с. 46]. Осы сөзден жасалынған *бакыреч* т.б. нұсқалары да біраз түркі тілдерінде кездеседі және мағыналары жағынан да көне тілмен сәйкес келеді. Соның ішінде мыс, мыс ыдыс мағыналары жақсы сақталған.

М. Рясенен түркінің *bakir* сөзінің шығу тегін парсы тілінің *bahir* сөзімен байланыстырады. Сондай-ақ гомогенді форма қатарында әлі нақты болмаса да якут тілінің *bağarax* (горшок для варки молока) сөзін келтіреді. Г. Рамстедт те екіұдай пікірде түркі сөзін монғолдың *baqar*,

baqur сөздерімен байланыстырады (*baxer, baxr* ‘зер, оқа, зерлі жіп’).

Қалмақ т. *bäk'rs* және т.б. ‘кострюль’, ‘қақпағы мен құлағы бар кішкентай қазан’. Г. Рамстедт мұны түркизм ретінде бағалады. Дегенмен бұл сөз біраз тілдерде кездеседі. Түркінің *bakir, bakraç* балғ. т. (*bakır* ‘мыс’, ‘қазан’, *bakraç* ‘қазан’), албан т. (*bakır, pagraç* т.б.), камасин т. *bağur* ‘мыс’, парс. т. *bahyr* ‘мыс’, ‘мыс тиын’, слав. т. багръ ‘мыс’ [5, с. 46-47]. Орыс тіліндегі *багрить* ‘қызарту, тоқ қызыл түске ендіру’ етістігінің түбірі осы сөзбен түбірлес болу керек. Себебі бұл сөз мыс мағынасымен қатар қызыл мыс мағынасын да білдірген сияқты

Ал осы сөздің этимологиясына келсек, ғалымдар тарапынан әртүрлі пікірлер болғанмен, нақты бір тоқтамға келе қойған жоқ. Жоғарыда берілген мысалдар – бұл сөздің бүгінде түркі тілдерінде кеңінен қолданылуының түпкі төркіні көне тілдерден бастау алатындығының көрінісі. Мыс, мыстан жасалған әртүрлі ыдыс, мыс теңге мағынасындағы *бақыр* сөзінің өзге тілдерде де кеңінен етек алуын бір кездердегі Қытайдан басталып, Түркістанды, Жетісу өлкесін басып Батысқа баратын атақты Жібек жолы бойындағы саудасаттықтың немесе кезінде ұшы-қиыры жоқ кең алқапты мекендеген түркі халықтары тілінің өзге халықтарға әсерінің жоғары болғандығымен де түсіндіруге болады. Сөздің түбірі – *бақ, баг*. Бұл түбір қарашай-балқар тілінде сақталған: «*bağyr* ‘қызыл мыс’ < кбал. *bak-* ‘кенді байыту’, ‘кенді тазалау’ + зат есім тудырушы жұрнақ *-yr*) [5, 46].

Тұлғалық жағынан бір ғана дыбысында өзгешелігі бар енді бір сөздердің мағынасы бір жағынан тарылып, енді бір жағынан кеңейіп жатады. Бұл үдеріс бойынша сөздің кейбір мағыналары ұмытылып, қолданыстан шығып қалып жатса, уақыт өте келе өзге бір мағыналарға ие болып, жаңа мағыналар туындап отырады. Адам мен жан-жануарлардың қан тарату, зат алмасу, ас қорыту қызметтеріне қатысушы ішкі мүшесін білдіретін *бауыр* сөзі көне дәуірлерде *бағыр* түрінде дыбысталған. Бұл сөз әртүрлі мағыналарды білдіріп, біршама өнімді жұмсалған, сондай-ақ сөзжасамдық қызмет атқарып, біраз сөздердің және тұрақты сөз тіркестерінің жасалуына ұйтқы болған. Енді сол мағыналарға тоқталып көрейік. 1. Бауыр: *Йазыда бөрі улыса евдә ыт бағры тартышуур*. Түзде бөрі ұлыса, үйде иттің бауыры тартар (МҚ 557₂); 2. Іш, қарын, құрсақ: *Йердәкі бағрын йорыгма тынлыгқа*. Жердегі бауырымен жорғалаушы тірі жәндікке (Chuast Л₃₄). 3. ауыс. Жүрек: *Болу бер маңа сен айа бағры таш*. Сен менімен келіс, кімнің

жүрегі (бауыры) – тас (ҚБН 140₂₀); 4. Қандас бауыр: *Оғулы қызы уругы тарығы бағры бөшүкі үкүш болур*. Оның ұлдары мен қыздары, ұрпағы және қандас бауырлары және неке бойынша туысқандықтары жағынан көп болады (ТТ VI₁₀₅) [1, 78 б.].

Іш мағынасы тек қазақ, қырғыз тілдерінде сақталған. Бауырымен жорғалаушы дегенде, осы іш туралы айтып тұр. Ал ауыспалы мағынадағы жүрек мағынасы бізде қолданылмайды. Сол дәуірлерде жұмсалған кейбір тұрақты тіркестер аздаған өзгерістермен қазіргі тілімізде кездеседі. Мысалы, *бағыр бер* қазір бауырмал бол түрінде, *бағыр іч* қос сөзі ішек-қарын мағынасын білдіреді, қазір іші-бауыр түрінде қолданылады. *Іші-бауырыма кіріп кетті* дейміз. Сондай-ақ осы сөзден жасалған туынды сөздердің біразы сақталса, біразы қолданыстан қалып кеткен. *Бағырдақ* орта ғасырларда әйелдің жеңі қысқа кеудешесі дегенді білдірсе, қазір *бауырдақ* – жергілікті жерлерде ершікке, ер-тұрман әбзелдеріне тағатын айыл. *Бағырла* ‘бауырдан ұру’ етістігі зат есімнен етістік тудырушы -ла жұрнағы арқылы жасалады. Мұндай етістіктер өзге де дене мүшелеріне қатысты ұру дегенді білдіреді. Мысалы: *қарынлады* ‘қарнына (немесе қарнынан) ұрды’ (МҚ III 332), *төшләди* ‘төсіне ұрды’ (МҚ III 346) т.б. Қазіргі *бауырла* сөзінің мағынасы мүлде басқа, қолданылу аясы да кең, бес түрлі мағынада жұмсалады, негізгісі – етпетінен жатып жылжу, жорғалау. Осы сөзден жасалған туынды *бағырлығ* ‘берік, күшті, батыр, ер’, *бағырсақлық* ‘шын берілгендік’, *бағырсыз* ‘бауырмал емес, өзімшіл’, *бағырсуқ* ‘ішек, ішек-қарын’ мағыналарын білдіреді. Қазір бұл сөздер қолданыста жоқ. *Бағырлан* ‘үю, қоюлану (қан жайында)’ етістігі осы мағынада *бауырдай боп ұйып қалу* тіркесінде кездеседі. *Бағырса* ‘бауыр жегісі келу’ етістігі қазіргі *бауырсырау* сөзімен сәйкес келмейді, себебі оның мағынасы – бауырын сағыну, туысқансырау. Бұл сөздердің сыртқы тұлғасында ұқсастық болғанмен, мағынасы басқа. Қазіргі тілімізде де бұл сөздің сөзжасамдық қызметі жоғары: *бауырлас*, *бауырмал*, *бауырла* т.б. Біраз сөз тіркестерінің жасалуына ұйтқы болады: *бауыры бүтін*, *бауыры езілді*, *бауыры қатты* т.б. Мысалдардан байқап отырғанымыздай, *бауыр* сөзінің мағынасы бір жағынан тарылып, бір жағынан кеңейіп, жаңа мағынаға ие болып, жаңа қолданыстар жасалып отырған.

Бауыр сөзінің жоғарыда берілген өзге мағыналары әртүрлі түркі тілдерінде сақталып қалған. *Жүрек* – аз. (ауыс.), баш. (ауыс.), өз. (ауыс.), ұйғ., ұйғ. диал., алт. (ауыс.), алт. диал., хак. (ауыс.); *төс* – түрк., түр., аз. (ауыс.), қар. қ., өз., өз. (ауыс.), алт. (ауыс.), хак. (ауыс.).

көнер.); *іш* – қыр., қаз.; *заттың алдыңғы және ішкі жағы* – түр.; *бір нәрсенің ортасы* – яқ.; *жаны, таудың баурайы* – қыр., қаз., ноғ., өз.; *таудың етегі* – қаз.; *қандас туыс, бауыр* – қбал., қыр., қаз., ққал. (ауыс.) [5, с. 17-18] т.б. Берілген мағыналар – көне тілдегі мағыналардың мүлде жоғалып кетпегендігінің айғағы.

Негізгі бауыр мағынасы кейбір дыбыстық ерекшеліктермен көпшілік түркі тілдерінде сақталған. Мысалы: *бағыр* – түркм., аз., аз. диал., қтат., қар. қ., өзб. диал.; *бегир* – ұйғ.; бәғыр – тат., баш.; *багир* – өзб.; *пағыр* – сұйғ., алт.; *пегыр* – сұйғ.; *быар* – яқ.; *бавур* – қар., қбал., өз. диал.; *бауыр* – қаз., ноғ., ққал., тат., баш., өз. диал.; *баыр* – түр.; *ба:р* – тув., тоф.; *па:р* – хак., кыз. [5, с. 17-18] т.б. Бұл сөздердің сыртқы тұлғаларынан шығу тегінің бір екендігін айыруға болады.

Батпан сөзінің де мағынасы бүгінде көпшілікке түсініксіз. Орта ғасырларда *батман* түрінде дыбысталған бұл сөз алғаш МҚ еңбегінде бір жерде және USp ескерткішінде үш жерде кездеседі: *Бір батман ет* (МҚ 223₃), 180-нен 300 кг дейінгі салмақ өлшемін білдірген. *Ікі батман ет*. Екі батпан ет (USp 91₅). USp-да үш батпан жүн, жиырма батпан жақсы шарап түрінде де айтылады. XI ғасырларда бұл сөз салмақ өлшемін білдірген де, одан кейінгі дәуірлерде сыйымдылыққа қатысты да жұмсалған, яғни әртүрлі салмақ, сыйымдылық өлшемдерін білдіріп кеткен. Өзбек тілі мен диалектілерінде әртүрлі салмақ өлшемін білдіреді (32 – 176 кг. өз., 128 кг., 19 кг., 38 кг өзб. диал.); 64 – 192 кг – қыр.; 40 кг – түрк. диал., ққал.; 2,5 – 10 кг – түр.; 3 – 8 кг – аз. т.б. Құмық т. – жүнді өлшейтін ескі салмақ өлшемі, тар. т. – көнерген, баш. т. – товарларды, чув. диал. – салмақ өлшемі.

Қазір біздің тілімізде де бұл сөз көнерген, салмақ өлшемі ретінде емес, спорттық құрал ретінде қолданылатын *батпан* сөзі бар. *Батпандай* сөзі қолақпандай, үп-үлкен дегенді білдіреді. Бұл сөз *батпан құйрық* ‘семіз, үлкен құйрық’ сөз тіркесінің құрамында сақталған.

Ф. Миклошич орыс тілінің ескі заманда ауырлық өлшеуішті білдіретін *батман* (10 фунт, 28 фунт) сөзімен салыстырады. *Бат* түбірінің мағынасын М. Рясенен төмендетілу, төмендеу (опускаться) етістігімен береді. Сондай-ақ бұл сөз монғ. т. – *батман*, ар. т. – *wazn*, парс. т. – *vaznan* (парсы тілінде вэзан ‘таразышы, өлшеуші’) [11, 425 б.] түрінде дыбысталады. Бұл сөздің орыс, монғол тілдерімен ортақтығы сол тілдерге түркі тілінен енген болу керек деген жорамал жасауға себеп болып отыр.

Көне дәуірлерде *бұрыш* сөзі *булуң* түрінде айтылған. Сол дәуірлердің өзінде *бұрыш* сөзі әртүрлі мағынада жұмсалған. Қазіргідей әлем елдері, өлке және горизонт бағыты мағыналарын білдірген. *Бұрыш* сөзінің мағынасы кең ұғымды білдірген сияқты, яғни тек үш бұрыш, төрт, бес бұрыштарды білдіріп қоймаған. Қуыс сияқты жерлерді де, әртүрлі орындарды да *булуң* деп атаған. Көне тілдегі мағыналары мынадай: 1. Бұрыш (МҚ ІІІ 370); 2. Әлем елдері, кеңістіктің горизонттық бағыты: *Йернің төрт булуңының қағаны болсам керек турур*. Жердің төрт бұрышының қағаны болсам керек-ті (ОҚ 12/8) [8, 193 б.]. *Төрт булуңдақы бодуныг етдім йаратдым*. Жараттым және халықты әлемнің төрт бұрышына орналастырдым (БК Хб₉) [1, с. 124]. *Булуң йыңақ барча бүтүрү қарарды*. Әлемнің барлық елдері бүтіндей қарайды (*Suv* 617₈) (*Suv* 589₁₅) [1, с. 124]. 3. Өлке, ел, жақ : *Күндүңкі булуңда Барақа деген бір йер бар турур*. Күн түстік жақта Барақа деген бір жер бар болатын (ОҚ 33/7) [8, 199 б.]. Бір қызығы *булуң* сөзі алдыңғы сөздермен тіркесіп келіп, *булуң батман*, *булуң бақыр* түрінде салмақ өлшемін білдірген. Тілдік деректер, берілген мысалдар және қазіргі түркі тілдеріндегі мағыналары бұл сөздің кең мағынада қолданылғандығын аңғартады.

1. Бұрыш – кыр., ұйғ., алт., хак., кыз., тув. т.б.

2. Шек, шекара – алт.; жақ – алт. диал.

3. Орман, өзен, көл, қыраттардың бір шеттегі бөлігі, т.б. – як.; өзеннің шығанағы – алт., алт. диал. т.б.

4. Мүйіс – хак.

5. Аңғар, шалғын, алқап т.б. – казан т.б. [5, с. 262].

Бұл сөздердің мағыналарына қарасақ, біраз сөздер әуелгі мағыналарынан алшақтап кеткен, әртүрлі бағытты, әртүрлі орындарды білдіреді. Төртінші, бесінші мағыналар кейіннен пайда болған болу керек.

Қазақ тілінде *булуң* сөзі *бұлың-бұлың* ‘бөлек-бөлек, бұрыш-бұрыш, қуыс-қуыс’ қос сөзінде сақталған.

Булуң сөзінің шығу тегі жайлы әртүрлі пікірлер бар. Г. Рамстедт корей, жапон тілдерінің *уото* ‘төрт бұрыш’ сөзіндегі *то* ‘бұрыш’ сөзін түркі-монғол тілдерінің *булуң* сөзінің *бу* түбірімен және монғ. т. *бу-ча* ‘кейін бұрылу, оралу’, гольд. т. *мо-чо* ‘оралу’ етістіктерінің түбірлерімен салыстырады. Д.Г. Тумашева тат. диал. *пулмак* ‘бұрыш’ сөзімен салыстыра отырып, түбірі *бу* емес, *бул* дейді. Сондықтан көне түркі тіліне монғол тілінен ауысқан дейтін М. Рясэннің пікірі де күмәнді [2, 262]. Шындығында, бұл сөздің өзге де тілдерде, мәселен,

қалм. т. – *булң*, тат. т. – *болон*, алт. диал., кыр., өз. диал., ұйғ. т.б. – булуң, монғ. т. – *булан(г)*, эвенк. т. – *болон* т.б. түрінде дыбысталуы түбірінің *бул* екендігін растайды.

Қазіргі қазақ тілінің сөздік құрамында көне, орта түркі тілдерінде қолданылып, бүгінде тек сөз тіркестерінің құрамында сақталып қалған, жеке-дара қолданылмайтын, мағынасы күңгірттенген сөздер бар. Олар нақ сол көне тілдердегідей, дәл сол мағынада, сол тұлғада ұшыраспайды. Алайда көне тілдік материалдарға сүйене отырып, қазіргі тілдік деректермен салыстыра отырып, олардың біздің тіліміздегі біршама сөздерге, сөз тіркестеріне негіз болғандығын аңғаруға болады. Олар байырғы сөздердің құрамын түсіндіріп қана қоймайды, түбірлердің буын құрамы жайлы да мәлімет алуға мүмкіндік береді.

Мұндай көне сөздерді арнайы зерттеулер арқылы анықтауға болады. Бұған мысал ретінде *адалбақан* сөзін алуға болады. *Адалбақан* – киім ілетін, ашалы қада ағаш. Бұл сөзді естіген немесе бір жерден оқыған адам *адал* сөзін бірден тіліміздегі араб тілінің *халал* сөзінің тілімізге енген *адал*, яғни пайдалануға, ішіп-жеуге жарамды, бағалы, пайдалы мағыналарын білдіретін баламасы деп ойлауы мүмкін. Негізінде, бұл – екеуі тек дыбыстық жағынан сәйкес келетін омоним сөздер. Себебі екеуінің шығу тегі мүлде екі басқа. *Адал* сөзі тілімізде жеке-дара қолданылмағандықтан, әуелгі мағынасы ұмыт болған. Дегенмен лексикалық тіркестің (сөздің бірігуі арқылы жасалған күрделі атау) құрамында әуелгі мағынаның сақталғандығы байқалады. Осы сөздің мағынасын беретін *ашалы қада ағаш* тіркесіндегі *аша* сөзі басы екі айыр ағаш дегенді білдіреді. Көне және орта түркі ескерткіштерінің тілінде осы сөзбен түбірлес әрі етістік, әрі есім мәнді *адыр* және *адар* сөздері кездеседі. *Адыр* сөзі етістік ретінде бөлу, бір-бірінен бөліп алу, айырып алу мағыналарын білдірсе, есім сөз ретінде бөлім, бұтақ, тарам мағыналарын білдіреді. Ал *адар* сөзі айыру, бөлу, талдап жіктеу дегенді білдіреді. Олай болса, мағынасы жағынан бұл сөздер сәйкес, ал тұлғалық жағынан дыбыстық сәйкестіктердің негізінде қалыптасқан. *Адал* сөзі көне *адар* нұсқасына жақындау, р~л сәйкестігінен, р-ның л-ға ауысуынан туындаған сөз. Әрине, біз бұл арада, біріншіден, көне *ад* түбірінің тілімізде сақталып қалғандығына куә болсақ, екіншіден, дыбыстық жағынан өзгерген түрінің әуелгі қалпынан алшақтап, танымастай өзгеріске түскендігін аңғаруға болады. Көнерген, ескірген сөздердің бәрі бірдей тілімізден шығып қала бермейді. Тіпті мүлде шығып қалатындары да бар. Дегенмен олар

ұзақ уақыттар бойы көненің қалдығы ретінде тілімізде қызмет етеді. Ал олардың тұлғалық өзгерістерге түскен қалпының қаншалықты семантикалық өзгерістерді басынан өткергендігін айқындау үшін тарих қойнауында жатқан сөздердің мағына, мазмұнын ашып, даму сипатын көрсету керек.

Көне, орта түркі тілдеріндегі *адыр* етістігі біздің тілімізде *айыр* түрінде айтылады. Бұл етістік й~д сәйкестігінің нәтижесінде, яғни дыбыстық алмасудың нәтижесінде қалыптасқан, көне тілде *айыр* нұсқасы кездеспеді. Дегенмен түркологияда й-дің арғы тек саналып жүргендігін ескерсек, *айыр* нұсқасын кейін пайда болды деп айту да негізсіз болар.

Енді осы *адыр* сөзінің мағыналарына тоқталып көрейік:

1. Бөлу, бір-бірінен бөліп алу. *Бір йыл саны ічинта үчәр-үчәр айларыг адырмақ үзә өд болур.* Бір жыл ішіндегі айларды үш-үштен бөлсе, маусым болады (*Siv 589*₁₅).

2. Айыру, түсіну. *Киши мен тегүчи аба огланы ісиг тумлығыг билгү адра аны.* Ыстық пен суықты айыра алатын әкесінің ұлы (өзі туралы) мен адаммын деп айта алады (*ҚБК 273*₁₁).

3. Ажырату, жекелеу. *Уқушуг адыртың білігтә өңі.* Білімнен өзге ақылды ажыратасың (*ҚБН 70*₂₄).

4. Бір нәрседен, біреуден айыру. *Амрақынта адыртымыз ерсәр.* Егер біз (оларды) сүйіктілерінен айырсақ (*ТТ IV B*₁₄).

5. Өмірден айыру. *Алты йашымда қаң адырдым білінмәдім үч ечимә йыта адырдым.* Алты жасымда әкемнен айрылдым, білінбеді (жете түсінбедім), үш үлкен бауырымнан айрылдым (*E 32*₁₆) [1]. Осы сөйлемді О.Д. Бекжанның монографиясында былай береді: *Алты йашымта қаң адырдым ебі елін емдем өчіміме йыта адырдым.* (Он) алты жасымда ханды өлтірдім, үйін, елін қинағаны үшін өштігімнен өлтірдім ... [10, 195-196]. Біз қарастырып отырған *адыр* сөзі мұнда да алдыңғы сөйлемдегідей өлтіру мағынасын білдіреді.

Айыр сөзі етістік ретінде тілімізде тоғыз түрлі мағынада жұмсалады. Бұл етістік бұрынғы мағыналарын жоғалтпаған, керісінше үстеме жаңа мағыналарға ие болған.

Тілімізде осы сөзбен мәндес, тұлғалас тағы бір сөз бар, ол – *ажырау*, *ажырату* етістігі. Бұл сөз де өз алдына дамып, бірнеше мағынаға ие болған, дегенмен мағына сәйкестігі сақталған. Көне тілде й-мен айтылған сөздердің көпшілігі тілімізде ж-ға ауысқандығы тарихтан белгілі. Й~ж сәйкестігінің нәтижесінде қалыптасқан сөздер тілімізде өте көп.

Мұндай қолданыстар және сөздердің бірнеше нұсқада келуі сөз байлығын толықтыра түседі. Бұл сөздердің мағыналық, мазмұндық ауқымы әлдеқайда кең. Сөз мағыналарының өзгеруі бір жақты болмайды. Соның бір көрінісі – осындай дыбыстар сәйкестігінің нәтижесінде қалыптасқан сөздер.

Көне, орта түркі тілдерінен алынған мысалдарды саралай қарағанда, сөздердің едәуір бөлігінің біздің тілімізге кейбір фонетикалық, морфологиялық өзгерістер арқылы жеткені байқалады. Мұндай өзгерістер түркі тілінің сан ғасырлық дамуы тұрғысынан алып қарағанда, тілдің жүйелі даму заңдылығына сәйкес болып отыратын жайлар.

Сөздердің енді бір тобы өте өнімсіз қолданылудан немесе тіл талабына жауап бере алмай уақыт өте келе қолданыстан шығып қалады немесе қолданылу аясы тарылады. Дегенмен де көне тіл мен қазіргі тілді салыстыра отырып, мұндай сөздердің қатары аз-ау деген қорытындыға келуге болады. Себебі бүгінде архетип түбірлердің этимологиясын дұрыс аша білсек, міндетті түрде көне тілге барамыз және бұл түбір бірнеше өзге сөздердің жасалуына негіз болатынын аңғарамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Древнетюркский словарь* / Под ред. Э.В. Севортян. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.
2. *Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі* / Жалп. ред. басқ. Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
3. *Қазақ әдеби тілінің сөздігі*. Он бес томдық. / Құраст. Ғ. Қалиев, С. Бизақов, О. Нақысбеков және т.б. – Алматы, 2011. 2-том. – А – Б. – 744 б.
4. *Karşılař tirmali türk lehçeleri sözlüğü*. Ankara. Babakanlig Basimevi. – 1183 s.
5. Севортян Э.В. *Этимологический словарь тюркских языков*: В 4-х т. – М.: Наука, 1986. – 766 с.
6. Қашғари М. *Девану лугатит турк*. – Ташкент: Фан, 1960. – 1 т. – 270 б.
7. Қашқари М. *Девану лугатит турк*: В 3-х т. – Ташкент: Фан, 1963. –Т.3. –240 с.
8. Өмірәлиев Қ. *Оғуз қаған эпосының тілі*. – Алматы: Ғылым, 1988. – 280 б.
9. Толубаев М., Каратаева С. *Махмуд Кашкаринин «Дивану лугат-ит-түрк» сөздөгүндөгү макал-лақаптар*. Бишкек: Бийиктик, 2010. – 66 б.
10. Бекжан О.Д. *Түркі күлбізiк жазба ескерткiутерi тiлiнiң семиотика-семантикалық негiздерi*. Алматы: Қазығұрт, 2015. – 368 б.
11. Жеменей И. *Парсыша-қазақша сөздік*. – Алматы: Зерде, 2003. – 448 б.